

Opponensi vélemény
F. Romhányi Beatrix
„Kolduló barátok, gazdálkodó szerzetesek”
Koldulórendi gazdálkodás a késő középkori
Magyarországon
címen benyújtott
akadémiai doktori értekezéséről

F. Rományi Beatrix 443 oldal terjedelmű, a fenti címet viselő értekezését, valamint a 24 oldalon megfogalmazott téziseit elolvastam, alaposan áttanulmányoztam, a 870 lábjegyzetben és a bibliográfiában közölt adatokat a lehetőségek keretein belül ellenőriztem, s mindezek alapján úgy vélem, kellő megalapozottsággal fogalmazom meg opponensi véleményemet. Szükségnek tartom, hogy e néhány szám felhívja az olvasók/hallgatók figyelmét az opponensi munka mennyiségére és minőségére. A disszeráló tudományos munkásságát a kezdetek óta érdeklődéssel követem és kutatási eredményeit közzé tevő írásait szinte kivétel nélkül olvastam. A jelölt tudományos bibliográfiája is jelentős, újszerű meglátásai, önálló következtetései folyamatosan beépülnek a hazai történelmi ismereteink szellemi katedrálisának alapjaiba, falaiba, boltíveibe, - engedtessek meg nekem élni ezzel a hasonlattal.

A téma kiválasztása eddigi ténykedése alapján logikus, hiszen a tézisei végén „a témához kapcsolódó, eddig megjelent munkáinak” száma 14, ebből 2 francia, 1 horvát, 2 német, a többi 9 magyar nyelvű. Ezen írások együttes terjedelme 474 oldal. A jelölt ezt a tézisekhez csatlakozó listát bizonyára tovább bővíthette volna, mert például az Aetas történettudományi folyóirat 20. évfolyama 4. számában fontos tanulmányt írt „Ágoston-rendi remeték a középkori Magyarországon” címmel, 11 oldal terjedelemben, ám dicséretre méltó önkorlátozással nem említi, mert a disszertációban végig, szigorúan tartja magát a meghatározott témához, a kolduló rendek gazdálkodásának forrásokon alapuló kritikai feltárásához. A szép magyarsággal megírt értekezés olvastatja magát, s felfű, hogy ez esetleg elaltatja az opponens kritikai érzékét. De mert ez utóbbi tudatosult, a következőkben röviden igyekezem összefoglalni meglátásaimat.

A módszertani bevezetésben a szerző nagyon helyesen rámutat a források gyér számára, a belőlük levonható tanulságok esetlegességére, s közli, hogy „a táblázatokban és a grafikonokon megjelenő adatok számszerűségükben nem, csak tendenciáikat tekintve vehetők figyelembe.” Komplex módszertani megközelítést alkalmaz, és ettől elvárja, hogy a koldulórendeket „körülvevő társadalomról, a különféle társadalmi rétegek gondolkodásáról, gazdasági lehetőségeiről, vallási preferenciáiról” is kibontakozzon a hiteles kép.

Csak helyeselni lehet az összehasonlító módszer alkalmazását, vagyis azt, hogy nem marad meg a középkori Magyar Királyság határain belül, hanem egész Kelet-Közép-Európát veszi figyelembe a koldulórendek (ferences, domonkos, ágostonrendi, karmelita) bemutatásánál (11.-34.o.), és a demográfiai helyzet felvázolásánál (35.-40.o.). Szándékosan használom a „felvázolás” szót, mert erről a fontos témáról nagyobb terjedelmű és több nézetet, adatot tartalmazó, hosszabb fejezet jobban szolgálhatta volna a választott téma alábbi kibontását. A disszeráló naprakész szakirodalmi jártasságát bizonyítja, hogy az értekezésének beadási évében (2013) megjelent tanulmányt (Vajda Tamás: Adalékok a Dél-Alföld késő középkori demográfiájához) illetve az abban közölt kutatási eredményeket is beépítette a főszövegbe, s nem csak lábjegyzetben tüntette fel.

A településhálózat és a kolostorhálózat párhuzamba állítása olyan fontos, hogy a hozzátartozó jegyzetek utalás-szerűsége túl takarékos megoldásnak tűnik az érvelés menetét követő, annak okain eltöprengő opponens szemében. Annyit szabad legyen megjegyezni, hogy az 54. oldalon olvasható megállapítás („az alapítók elsőprő többsége a társadalmi és politikai elit legmagasabb rétegéből került ki”) csak az átlagos olvasó számára újdonság, a keresztény szerzetesség hazai és egyetemes történetével foglalkozó kutatók számára magától értetődő tény. Az 57. oldalon a mezőváros és a rezidencia, illetve kolostor kapcsán „a tyúk meg a tojás problematikájára” hivatkozni, némi kételyt ébreszt az opponensben: nem lehetett volna mélyebbre ásni a nagy elődök (Kubinyi András és Fügedi Erik) kutatásai alapján?

Az 57. oldalon a disszerens már elővételezi a terminus-kérdést, vagyis a koldulási körzetek problematikáját és példákat is közöl, amikor ezek határa átmegy az egyházmegye határain túlra. „Ugyanerre példaként említhető a budai és a pesti ferences kolostor is, amelyeknek terminusa 1546-ig a váci egyházmegyébe tartozó Kátákra is kiterjedt” (59.o.). Példaként csak a budai ferences kolostor említhető teljes joggal, mert a pesti kolostor a váci püspök joghatósági területén állt. Ha már a középkor főpapjai úgyannyira ragaszkodtak joghatóságuk csorbíthatatlanságához, hogy saját területükön az idegen főpapok még az egyébként jogosan birtokolt insigniáikat sem hordhatták, akkor érdemes pontosan rögzíteni a múlt tényeit.

Az ország déli területeinek XV. századi elnéptelenedése kapcsán tűnik fel példaként az „aracsi konventuális ferences kolostor” (63.o.). A pusztában, pontosabban szántóföldek közepén álló, hatalmas templomrom monumentalitásával ma is lenyűgözi az arra járó utast; ám kevésbé ezért, mint inkább sajátos történetéért, amit a szerző jól ismer (Romhányi 2000,9.), megérdemelt volna egy lábjegyzetet. Máig nem tudni, milyen szerzetesrend emelte az impozáns épületegyüttest a tatárjárás előtt, melyből mára csak a templom romjai maradtak. XI. Gergely pápa 1378. január 19-én a ferences generális kérésének engedve jóváhagyta 12 ferences szerzetes megtelepedését, mert Erzsébet királyné támogatása biztosítékot jelentett a romos épület helyreállítására és a szabályszerű szerzetesi élet szükséges kereteinek kiépítésére, s ennek meglétével joggal lehetett számítani a szerzetesi közösség hosszútávú jelenlétére. Ugyancsak a 63. oldalon a 113. számú lábjegyzetbe kívánczik Engel Pál tanulmánya (A török dúlások hatása a népeiségre: Valkó megye példája. Századok, 134 (2000) 267-321.), melyet a disszerens bizonyára ismer, csak éppen a „bőség okozta zavar” miatt maradhatott ki.

A koldulórendi gazdálkodás nemzetközi és hazai kutatástörténetének bemutatása, tömör, világos – a disszerens érdeklődési körét jól tükrözi és bizonyítja alapos tájékozottságát a szakirodalom területén (67-73.o.). A források bemutatásánál (74-83.o.) fontos szempont, hogy viszonylag kevés oklevél maradt fenn, a vizsgált bő három évszázadból a négy koldulórend vagyonát, gazdálkodását összesen 620 oklevél segítségével lehet bemutatni, a gyér számú és részben töredékes számadáskönyveket is segítségül hívva. E, némileg kiegyenlítetlen forrásanyag sok esetben inkább csak tendenciák megállapítására alkalmas, mintsem biztos következtetések levonására.

A vizsgálódás az ingatlanbirtokok csoportosítása és idő-, valamint szerzetesrendi egymásutánosság mentén szerveződik. A szegénységet Úrnőjüknek tekintő szerzetesek földbirtokokkal, jobbágytelkekkel, majorokkal, szőlőkkel, malmokkal, halastavakkal, városi házakkal, telkekkel, egyéb ingatlanokkal bírtak/rendelkeztek (84-162.o.). Mindegyik ingatlanbirtok jövedelmének típusa más és más föltételrendszerben keletkezik, hogy a közösségi életet szolgálja, a szerzeteseket eltartsa, ám kettő közülük különös figyelmet érdemel a környező társadalomhoz, korabeli világi jogrendhez történő kapcsolódása miatt. Ez az eset áll fenn a szőlőbirtok és a malom tulajdonlásakor. Igaz, hogy a malom tulajdonjogát nem korlátozta törvény, viszont a malom tulajdonlása egyfajta monopóliumot jelentett a szerzetesi közösség számára a szűkebb termelői környezettel szemben és a működtetéséből származó jövedelem mértéke nem maradt meg pusztán anyagi kérdésnek, hanem morális téren

is fölvetődött. A szőlőbirtok megléte szerzetesi közösség esetében természetes jelenség, hiszen a bizonytalan minőségű vízzel szemben a biztonságos, higiénikus mindennapi italt jelentette. Ám a főleggel való kereskedés, bor-adományok elfogadása és főként értékesítése még a középkor végi társadalomban is ébresztett kételyeket, nem beszélve a kocsmatartásról. E két téma esetében, főként a bor kultúrtörténeti jelentősége miatt, némileg több vizsgálódás, kitekintés a kor társadalmára, a disszertációt tovább gazdagíthatta volna. Ami pedig a szőlő frissen-tartását illeti, a XX. század eleji bonyolult technikának a középkorra való visszavetítése (222.o.), nem tűnik túl meggyőzőnek. Szent Gellért a bor minőségének megőrzése végett egyszerűbb módszerhez folyamodott, elegendő a legendájára utalni (Szentpétery Imre (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum*. II. Bp. 1938. 474.).

A koldulórendi gazdálkodás másik eleme, a pénzbeni jövedelmek és járadékok (163-176.o.). fontosságában kiemelkedik a sójövedelem, és ez a téma szinte kínálkozik egyéb szerzetesrendek só körüli tevékenységével való összevetésre és a társadalmi háttér megvilágítására. A disszerens ebben az esetben is szűkszavúnak bizonyul, noha éppen Kubinyi András írt a sóról a KMTL-ben (Bp. 1994,603-604.o.), és már csak ezért fölfigyelhetett volna a téma szélesebb kibontásának lehetőségére.

Az alamizsna a szerző használatában gyűjtőfogalommá válik, alá tartoznak: végrendeleti hagyatékok, lélekváltság adományok, pénz- és természetbeni adományok. Valóban itt célszerű tárgyalni az alamizsna begyűjtésének technikai részleteit, melyek a következők: koldulási körzetek, helyettük birtok, a koldulás gyakorlata, búcsúk (177-239.o.). Ebben a részben gyakran előfordul utalás a misére, misézés helyszínére, gyakoriságára. Ez lehetőséget nyújtott volna a 2000 éve központi helyet elfoglaló, folyamatosan gyakorolt rítus társadalmi beágyazódásának megrajzolására, a források alaposabb vallatására. A szűk gazdaságtörténeti vizsgálódás csupán a pénzösszegek mozgására összpontosul, noha komplexebb vizsgálat esetén a korabeli valóság nagyobb pontossággal válna föltárhatóvá. Ez nem térítené el a kutatót eredeti célkitűzésétől, hanem ráirányítaná a figyelmet az anyagiak és lelkiek között fennálló, néha eléggé paradox kapcsolatra. Mályusz Elemér monográfiája – *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp. 1971. –, noha megírásához képest nagy késéssel jelent meg, ma is tanulságos és gondolatébresztő. Bár az újabb kutatások nem egy következtetésére, állítására rácafoltak, egészében Mályusz Elemér hiteles képet rajzolt meg a középkori egyházi társadalomról, ezen belül a koldulórendekről (i.m.274-304.o.).

A koldulási körzetek kapcsán a 205. oldalon található 601. jegyzetben a szerző Apátit a Csanád megyei Apátfalvával azonosítja és a vele együtt szereplő Zalka és Almásfalváról kijelenti, hogy egyelőre nem azonosíthatók. Borovszky Samunak a könyve (Csanád vármegye története 1715-ig. II. Bp. 1897. 15-19.o.) alapján azt lehet mondani, hogy Apáti nem azonosítható Apátfalvával. A történeti földrajz jeles szakértői bizonyára készséggel segítenek, s akkor szükségtelen az egyéni találékonyságra támaszkodás.

A búcsúkat tárgyaló, viszonylag rövid fejezetben (232-239.o.) árnyaltabban lehetett volna megközelíteni azt a jelenséget, miért is volt oly fontos a középkor embere számára a búcsú elnyerése, hogy erre hajlandó volt olykor tetemes összeget is áldozni. A szentévekhez kötődő búcsúkon túlmenően a búcsúkkal ellátott szentek ünnepei szintén a középkori vallásosságról tanúskodnak, még ha az anyagiaknál kevésbé konkrétak is.

A disszerens figyelme a továbbiakban (240-279.o.) kiterjed a kétkezi munkára (műhelyek és mesteremberek), az anyagi javakkal összefüggő tisztségekre (vitricus, provisor, Kirchvater) és a számadás-könyvekre. Ezek kapcsán fölmerül a befolyt kamat mértéke, ami 10 %. A legvitatottabb, anyagiakat érintő problémát a kölcsön után szedett kamat erkölcsös vagy erkölcstelen volta jelentette. Lukács evangéliumában ugyanis ez áll: „Adjatok kölcsön és semmi viszonzást ne várjatok” (6,35). Ha az egyházi törvények tiltották is az uzsora-kamatot, Szent Tamás, a domonkos rend kimagasló személyisége megengedhetőnek tartotta a mérsékelt kamat elfogadását a kölcsönzött összeg elmaradt hasznának kárpótlásaként. Itt is

érinteni lehetett volna a puszta anyagiakon túli területet, legalább utalás-szerűen. Az opponens nem teológiai vagy kánonjogi eszmefuttatást várna e helyen, hanem annak érzékeltetését, hogy milyen bonyolult feltételrendszeren belül zajlottak az anyagi ügyletek.

Maga a koldulórendi gazdálkodás (280-301.o.) egyszerre akart morális elveknek engedelmessé válni és a mindennapi gyakorlatban haszonra szert tenni, hogy előteremtse a közösségi élet nélkülözhetetlen anyagi alapját. Mindez kockázattal, olykor hitelfelvétellel járt. A szerződések igyekeztek az erkölcsi elveket betartva mindkét szerződő fél javát szolgálni. A bevételek, kiadások elemzése a viszonylagos adathiány ellenére dicséretes törekvése a disszerensnek, noha maradnak megválaszolatlan kérdések.

A 292. oldalon félreértésre adhat okot a következő megfogalmazás: „Voltaképpen az épületek nem is feltétlenül tekinthetők rendi tulajdonnak, a szerzetesek csupán birtokolták a kolostorokat.” Utána következik a magyarázat, az eperjesi kármeliták és a selmecbányai domonkosok „zűrös” ügyeinek említésével. A szerzetesek – szerintem – ha birtokoltak, tulajdonosok voltak.

Az utolsóelőtti fejezetben (302-314.o.) a szerző szerzetesrendek szerint elemzi gazdálkodásuk jellegzetességeit, az összefoglalásban (315-334.o.) pedig kutatásainak eredményét mutatja be, és megválaszolja a nagyszámú koldulórendi kolostor és szerzetes középkorvégi, hazai jelenlétének okát. A gazdasági és politikai elit mellett fontos szerepet játszott a mezővárosi polgárság.

A jelen bírálat nem akart leragadni a helyenként észlelt hiányok merő felhánytorgatásánál. A disszerens eldöntheti, a puszta anyagi kérdések kapcsán érdemes-e kitérni a történelmi valóság teljesebb megközelítése végett az immateriális témákra is? Az itt felsorolt néhány szempont segít-e majd tisztázni a már felvetődött, vagy a továbbiakban felvetődő kérdéseket?

A szűkös források ellenére a disszerens igyekezett minél koherensebb képet fölrajzolni a koldulórendi szerzetesek középkori gazdálkodásáról, noha ő tudja legjobban, hogy sokszor csak feltevéseken alapuló tendenciákat lehet megfogalmazni, amit helyenként hangsúlyoz.

A disszertáció nyilvános vitáját feltétlenül támogatom. Véleményem szerint a szerző eddigi munkásságával és jelen művével kiérdemelte az MTA doktori címet.

Budapest, 2015. február 2.

Ph. Dr. Prof. Török József